

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ НА ВІКТИМІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ

Проблема віктимізації є проблемою психічних і соціальних впливів, які сприяють перетворенню людини на жертву нещасного випадку, злочину, деструктивного культу. Віктимність являє психологічний феномен, обумовлений деформаціями установок, ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості і виражений в неадекватній поведінці.

Прояви віктимізації в станах емоційної фіксації, стереотипних когніціях і фіксованих формах поведінки свідчать про необхідність розробки як корегувальних прийомів і технік, застосованих фахівцями-психологами зі спеціальною підготовкою, так й технік самокорекції, які може використовувати кожна людина у своєму житті.

Ключові слова: віктимізація, деформація установок, емоційна фіксація, стереотипні когніції і фіксовані форми поведінки.

Постановка проблеми. У зв'язку зі змінами, що відбуваються у суспільстві (деформація соціальних, правових відносин, зниження психічного здоров'я соціуму, зміна культурних пріоритетів), актуальності набуває проблема віктимізації – проблема психічних і соціальних впливів, які сприяють перетворенню людини на жертву нещасного випадку, злочину, деструктивного культу, чому присвячена ця стаття.

Соціальна напруженість, що виникає під впливом екологічних катастроф, є емоційним станом в групі або суспільстві в цілому, викликаним тиском з боку природного або соціального середовища. Такий тиск триває, як правило, впродовж тривалого часу. Стан людей, зміни їхнього уявлення про себе, свої можливості викликані невідконтрольними силами природи: змінами клімату, виснаженням ресурсів, повнями є актуальним напрямком психологічних досліджень на сучасному етапі розвитку людства.

Найбільш загальними передумовами соціальної напруженості є стійка і тривала ситуація неузгодженості між потребами, інтересами, очікуваннями групи або значної її частини, що призводить до посилення агресивності, наростання психічної втоми і дратівливості більшості членів групи. Більшість людей спочатку смутно відчують, а потім, під час розвитку подій, усвідомлюють, що задоволення їхніх соціальних, економічних, політичних, культурних та будь-яких інших життєво важливих потреб, інтересів і прав знаходиться під загрозою або навіть стає неможливим.

Віктимізація розглядається не лише як процес перетворення особи на реальну жертву, а також як результат, наслідок такого процесу та обумовлена деформаціями установок, ціннісних орієнтацій, спрямованістю особистості і виражений в неадекватній поведінці.

Віктимізація об'єднує динаміку і статику, для яких притаманні трансформації психічних станів і характеристик, гетерохронність, концентричність, що порушують нормальний перебіг життєдіяльності [1].

Віктимізація формує стани емоційної фіксації, стереотипні когніції і фіксовані форми поведінки під час фрустраційних ситуацій, установку на безпорадність, небажання змінювати щось у життя без втручання ззовні і може розглядатися як патологічна компенсація негативних впливів внутрішньоособистісних конфліктів, що супроводжуються деформаціями Я-концепції, низкою самооцінкою, заляканістю, несвідомим прагненням отри-

мати співчуття, підтримку. Психологічній детермінації і аналізу таких деформацій присвячена дана робота.

Метою даної роботи було виявлення особливості «Я-концепції» віктима. Гіпотезою дослідження є:

1. Відношення особистості до себе є результатом діяльності самосвідомості і однією з фундаментальних її властивостей, яке впливає на формування змістовної структури і форм поведінки.

2. Адекватно усвідомлене і послідовне емоційно-ціннісне відношення особистості до себе є центральною ланкою її внутрішнього психічного світу, що створює його єдність і цілісність, погоджуючи і упорядковуючи внутрішні цінності особи, прийняті нею відносно самої себе.

Динаміку віктимізації доцільно розглядати виходячи з передумов Аристотеля, який поділив все «сутнє» на дві сфери: існуюче у дійсності і існуюче у можливості і позначив примат можливого над дійсним [2]. Розвиваючи це положення Г. Лейбніц стверджував, що «поняття можливого логічно передують поняттю існуючого», а «дійсний світ – це лише один з можливих світів» [3, с. 39]. Подальший розвиток ця ідея отримала у Дж. Фокон'є, який увів поняття ментального простору як аналога поняття «можливого світу» [4, 5].

Основну роль на наш погляд у поясненні віктимізації відіграють «картини світу» (world-view), притаманні кожній конкретній людині, її уявлення про себе і про свою діяльність, своє місце у соціумі [6]. Розуміння можливого світу як ментального простору дає можливість трактувати віктимізацію як утворення певного ментального конструкту, який втілює індивідуальні уявлення щодо ситуацій, подій світу у даний момент часу. Ці варіанти «картин світу» є продуктом розумових операцій. З одного боку, в їх основі завжди лежить пізнання об'єктивного світу, але, з іншого, сам характер цього пізнання визначається низкою суб'єктивних факторів і процесом взаємодії віктима і суспільства.

Якко Хінтікка, один з творців теорії можливих світів, підкреслює значення особистісних модальностей чи пропозиційних установок [7, с. 40], які формують суб'єктивну реальність. У свідомості кожної людини існує суб'єктивний образ об'єктивного світу, забарвлений індивідуальними взаєминами з цим світом (суб'єктивними модальностями). Характер усвідомлення або інтерпретації індивідом чийхось дій як загрозливих або провокаційних впливає на його почуття і поведінку. Міра емоційного збудження або негативної афектації деформує когнітивні процеси і спотворює оцінку ступеня небезпеки.

У цьому процесі сім'ю і близьке оточення розглядають як наріжний камінь репродукції пропозиційних установок, у той час як культура окреслює кордони, спрямовує і підтримує моделі «картин світу», які передаються з покоління в покоління. Разом сім'я і культура формують систему цінностей, почуття свого «Я», а отже, здатність оптимально функціонувати в соціумі.

Г. Шнайдер [8] зазначає, що не існує «уроджених жертв» або «жертв від природи». Однак, набуті людиною концепції та моделі формують передумови до перетворення індивіда в жертву: навчена безпорадність, низька пошукова активність, неадекватна копінг-поведінка і захисні механізми особистості, фізичні, психічні і соціальні риси та ознаки (якісь фізичні та інші недоліки, нездатність до самозахисту або недостатня готовність до нього, фізичні, психічні особливості або соціальне положення).

Для формування віктимності основоположними є дитячі афекти у контексті стосунків матері й дитини. Ранні деструктивні впливи можуть сформу-

вати суперечливі міжособистісні стосунки, засновані на чотирьох параметрах: «турбота», «байдужість/відхилення», «дозвіл на автономність/незалежність» і «гіперпротекція». Два чинники, «турбота» і «дозвіл на автономність / незалежність» розцінюються як бажані. «Байдужість / відхилення» і «гіперпротекція» потенціюють ускладнення психологічної адаптації.

У програмуванні картин світу істотну роль відіграють й сімейні сценарні матриці. Такі матриці мають досить довгу хронологію і охоплюють як період до народження (образ життя бабусь і дідусів, батьків, бажаність дитини, травматичність народження), так і дитинство, юність, зрілість конкретного індивіда. Як відображення колективного та особистого досвіду, у наслідок психологічного зараження, навіювання, наслідування, конформізму ці матриці формують *епістемічні* трансформації образів. Трансформації динамічні, вони змінюються у зв'язку з:

- новими закономірностями;
- особистими характеристиками;
- новими оцінками, які є засобом і методом пізнання.

Такі зміни пов'язані із самопочуттям, системою цінностей, досвідом соціального спілкування і зазнаються як:

- втрата "Я" та залежність;
- стагнація "Я", що сприймається як беззахисність та ізоляція;
- невпевненість; несвобода.

Міру психологічної диференціації можна представити як вимір, один з полюсів якого означає високу міру чіткості і автономності підструктур «Я-концепції» (окремих самооцінок і «Я-образів»), їх ієрархії і відносної стійкості, впорядкованості і збалансованості їх взаємодії, а протилежний полюс – розмитість, нечіткість, синкретизм, відсутність ієрархічних зв'язків і збалансованих взаємодій. На феноменологічному рівні більшої диференційованої «Я-концепції» відповідає висока усвідомленість і підконтрольність афективних переживань і тілесного досвіду, їх опосередкованість індивідуальними сенсами особистості. Наслідком психологічної недиференційованої і залежності є три взаємопов'язані характеристики:

1. низький ступінь афективної і когнітивної розчленованості, упереджене сприйняття власного «Я» і доступність його суб'єктивним спотворенням;
2. надзалежність від емоційного ставлення і оцінок значущих інших, низька стресостійкість і уразливість «Я-концепції» в емоційно-значущих ситуаціях;
3. вузькість і сплюснення системи індивідуальних значень, що репрезентують образ «Я».

Цей процес має тенденцію до генералізації: виникнувши в одній сфері життєдіяльності, він розповсюджується на інші. Відбувається відмова від спроб вирішити завдання, які можуть бути вирішені на основі внутрішніх ресурсів.

Згідно з концепцією В.С. Ротенберга і В.В. Аршавського [9] активна поведінка в умовах невизначеності (пошукова поведінка) є найважливішим чинником стресостійкості. Протилежний стан – відмова від пошуку, або навчена безпорадність проявляється різноманітно: депресія, невротична тривога, переживання апатії, безпорадність. Безпорадність виникає не сама по собі. Людина стає безпорадною під час віктимізації, коли зникає, що від її активних дій нічого не залежить, що неприємностям запобігти неможливо. Безпорадність впливає на й те, як людина сприймає світ, на те, які цілі і яким чином вона перед собою ставить.

Віктимізація супроводжується: зміною мотивації досягнення; діями, орієнтованими на регуляцію свого емоційного стану; неконструктивними стратегіями подолання життєвих труднощів (уникнення, надмірно обережні дії, асоціальні дії); професійною дезадаптацією. У поведінці це призводить до зниження активності, невпевненості в собі, втечі від проблемних ситуацій, відсутності ініціативи у діяльності, а також уникненні відповідальності за свою поведінку, використанні неконструктивних стратегій у подоланні труднощів. Усвідомлення, безпорадності тісно пов'язане із негативними самооцінками: «Я нікчемний, слабкий» та трансформацією «Я не можу» в «Я не хочу» чи «Це не моє».

Такий процес пов'язаний з ускладненнями:

- постановки мети («нічого не хочу», «не знаю що обрати»);
- ініціації діяльності («важко почати», «потім», «не зараз», «хотілося б, але»);
- підтримка первинного наміру («я передумав», «вже нецікаво»);
- подолання перешкод («це надмірно важко»).

Увага дослідників до виявлення структур свідомості в останні десятиріччя спрямована на психосемантику. Розгляд віктимізації з цих позицій виводить дослідження у сферу формування смислів. Такій підхід базується на положеннях теорії значень, у якій центральне місце відведено антропоцентричному чиннику, тобто суб'єктові, що пізнає. Цей підхід спрямований на вивчення специфіки формування значень, що дозволяє інтерпретувати з діагностичною метою смислові модифікації або трансформації.

Вивчення моделювання концептуального простору віктима, принципів і механізмів формування структурованих знань про світ, дозволяє зрозуміти психологічні механізми розподілу і фокусування уваги під час емпіричного усвідомлення ситуації, співвідношення фігури і фону, орієнтації на ролеві архетипи, ідеальні когнітивні моделі і прототипи.

Вихід на розумовий рівень формування смислу при передачі інформації у комунікаціях виводить дослідника на картину світу, закріплену у свідомості людини і проектує закономірності когнітивної діяльності, оскільки слова є лише частиною айсберга [4, с. 96]. Когнітивна діяльність організує знання у двох смислових лініях:

- замкненість дій у сфері об'єкту;
- спрямованість дій одного об'єкту на інший.

У цих операціях виділяють осмислення характеру ситуацій й когнітивні структури динамічність/статичність, активність/ інактивність, і осмислення дій: контрольованість/неконтрольованість, умисність/неумисність. Когнітивні структури проектуються на концептуальний рівень і співвідносяться з концептуальними характеристиками, які вербалізуються, оформлюються у поняттях.

Виділені поняттями компоненти смислу закріплюються у свідомості людини та складають фонову інформацію, готову до активізації у процесі її діяльності. Наявність віктимізації на цьому етапі можна виявити за допомогою висловів-маркерів. До таких висловів відносять:

- «не можу» (просити про допомогу, відмовляти, знайти друзів, побудувати нормальні стосунки, змінити свою поведінку тощо);
- «не хочу» (вчити важкий предмет, змінювати свій спосіб життя, вирішувати конфлікт, тощо);
- «завжди» (спізнююся на зустрічі або роботу, постійно все втрачаю);
- «ніколи» (не встигаю, не прошу про допомогу, не виходить як треба);

- «усе марно» (нічого не намагаюся зробити, ніколи цього не буде, не треба й пробувати);
- «в нашій сім'ї усі такі» (сімейні послання про важку долю, рок) [10].

Ці маркери запускають віктимні форми поведінки автоматично, без аналізу ситуації і вироблення усвідомленої стратегії поведінки. Вони є передвісниками структурної віктимності [11].

За результатами таких досліджень Г.Й. Шнайдер [8] виділяє загальну (залежну від віку, статті, роду діяльності, соціального статусу, тощо) і спеціальну (залежну від нестійкості в психічному і соціальному плані) віктимність. З психоаналітичних позицій спеціальна віктимність зумовлена несвідомим почуттям провини і/або сорому. Оскільки почуття провини і сорому є формами самопокарання, то психологи кажуть про наявність прихованої тенденції до самопокарання. Саме вона призводить до пасивності суб'єкта. Страх і неприйняття себе розглядають як детермінанти процесу віктимізації.

Ці феномени визначають успішність/неуспішність соціальних стосунків особистості. Виявлений взаємозв'язок переживання почуття провини і сорому з показниками самовідношення: чим більше респонденти схильні переживати почуття провини і сорому, тим вище у них показники внутрішньої конфліктності, самозвинувачення, нижчий рівень самовпевненості, самокерованості, самоцінності, позитивного самосприйняття.

Тому у віктимів переважає зовнішній локус контролю, полезалежність, а також феномен зовнішньої вмотивованості в усіх сферах життя. Вони залежні від думок і оцінок значущих інших, конформні відносно загально прийнятих традицій і авторитетів; підвищено тривожні і уразливі в ситуаціях неуспіху. Навіть у разі успіху віктимізована особистість обирає стратегію низьких або середніх цілей, оскільки успіх приписують не власним досягненням, а збігу обставин. Нездатність впливати на хід подій робить віктимів схильними до депресії, а «Я-концепція» характеризується: ригідністю або нестабільністю образу «Я» і самооцінок; низьким рівнем самоповаги й самосприйняття.

Показано, що у осіб постраждалих від екологічного лиха формуються специфічна структура: дублікатність «Я»; дереалізація; психічне заціпеніння; емоційна анестезія; агедонія (нездатність отримувати задоволення); соціальні страхи; ізоляція, відчуження; зниження інтенсивності мотивації; втрата орієнтації на майбутнє. Це сприяє формуванню порушень адаптаційного потенціалу:

1. неможливість використовувати власні властивості і, відповідно, нездатність особи до оптимального функціонування і розвитку;
2. непродуктивна актуалізація здібностей, неадекватне соціальне функціонування, що визначає рівень реалізованих в даний момент можливостей людини;
3. блокада нових форм поведінки.

В процесі віктимізації знижується здатність приймати рішення відносно себе самого; забувати неприємні почуття і власну невпевненість; уявляти, як слід досягати мети найбільш ефективно; правильно розуміти бажання, очікування і вимоги інших людей; аналізувати сферу, визначувану соціальними структурами і установами, роль їх представників і включати ці знання у власну поведінку.

Ці зміни розглядають як наслідок невирішених інтрапсихічних мотиваційних конфліктів за умов недостатньої ефективності механізмів психологічного захисту. Саме останнє призводить до відмови від пошуку і формування невротичної тривоги, яка відіграє роль своєрідної компенсації. При

цьому поведінка віктима спрямована не на зміну самої неприйнятної ситуації або відношення до неї, а на усунення чи зменшення тривоги (зв'язування тривоги). У межах мотиваційного аспекту виникає істотний дисонанс між прогнозованими і реальними результатами діяльності, що стає додатковою причиною інтрапсихічних конфліктів віктима.

Конфлікт «бажане-бажане» найпоширеніший під час віктимізації і виражається у потребі реалізувати усі можливі лінії поведінки. Необхідність по-жертвувати однією з них обумовлює фрустрацію і викликає конфлікт.

Конфлікт «небажане-небажане» провокує порушення, що варіюють від повної втрати сил, тривоги, горя, дезорієнтації, ворожості, розкаяння, регресії і заперечення до крайніх невротичних проявів за істероїдним, конверсійним чи дисоціативним типами. Такі тривалі розлади призводять до неврастенії, хронічної тривоги, дратівливості, й є характерними симптомами віктимних зрушень. Крім того, доволі часто спостерігають: порушення сну, ретроградну амнезію на деструктивні впливи, крайню апатію, регресію, іпохондрію, соматизацію або психотичні депресивні реакції.

Конфлікт «бажане-небажане» можна уявити як конфлікт між шляхом реалізації потреб та їх результатом. У цьому випадку конфлікт обумовлений необхідністю вибору між потребою у досягненні результату і потребою уникнути цих переживань:

- ціною відмови від результату;
- «передбаченням» небажаних негативних наслідків (хоча б й дуже віддалених), як результату такої поведінки.

Конфлікт цього типу зазвичай провокує розлади, які послабляють силу «его» навіть до ідентифікації віктима з агресором і провокують агресію відносно жертви з боку соціального оточення.

Ці моделі конфліктів знову підкреслюють значення емоційних і когнітивних процесів під час профілактики віктимізації. До них відносять:

- визнання наявності проблеми і звернення по необхідну допомогу;
- подолання емоційно важкого стану;
- активізація бажань і потреб;
- підвищення самооцінки;
- усвідомлення своїх прав (право на помилку, на власний вибір можливість бути собою, тощо);
- усвідомлення наявного ресурсу власних можливостей;
- актуалізація досвіду перемог і подолання труднощів;
- формування позитивного прогнозу;
- постановка цілей і перейняття на себе відповідальності за їх досягнення;
- створення нової стратегії подолання перешкод і розробка покрокового досягнення поставлених цілей;
- звернення по необхідну допомогу і підтримку в подоланні труднощів.

Наведені дані щодо віктимізації свідчать про необхідність розробки як корегувальних прийомів і технік, застосованих фахівцями-психологами, що мають спеціальну підготовку, так й технік самокорекції, які може використувати кожна людина у своєму житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ривман Д.В. Виктимологія / Д.В. Ривман, В.С. Устинов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 332 с. – ISBN 5-93292-010-6/

2. *Аристотель*. Сочинения : в 4 т. Ин-т философии / Аристотель. – М. : Мысль, 1976 – Т. 1. Книга пятая. – гл. 2. – 550 с.
3. *Лейбниц Г. В.* Сочинения : в 4 т. / Готфрид Вильгельм Лейбниц ; Акад. наук СССР, Ин-т философии ; [редкол. изд.: Б. Э. Быховский и др.]. – М. : Мысль, 1982 – 1989. – Т. 3. – 1984. – 733 с.
4. *Динсмор Д.* Ментальные пространства с функциональной точки зрения / Д. Динсмор // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1995. – С. 385–411.
5. *Василюк Ф.Е.* Семиотика психотерапевтической ситуации и психотехника понимания / Ф. Е. Василюк // Московский психотерапевтический журн. 1996. – № 4. – С. 25–31.
6. *Hiebert, Paul G.* Transforming worldviews: An Anthropological Understanding of How People Change / Paul G. Hiebert. Grand Rapids. – MI : Baker Academic, 2008. – 368 p.
7. *Хинтиikka Я.* Логико-эпистемологические исследования / Я. Хинтиikka : Пер. с англ. Сборник избранных статей. Серия: Логика и методология науки. – М. : Прогресс, 1980. – 448 с.
8. *Шнайдер Г.Й.* Криминология / Г.Й. Шнайдер ; пер. с нем. Ю.А. Неподаева, Под ред. и с предисл. Л.О. Иванова. – М. : Прогресс-Универс, 1994. – 504 с.
9. *Ротенберг В.С.* Поисковая активность и адаптация / В. С. Ротенберг, В.В. Аршавский. – М., 1984. – 192 с.
10. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – СПб. : Лениздат, 1992. – 400 с.
11. *Шенк Роджер К.* Обработка концептуальной информации : пер. с англ. / Р.К. Шенк ; пер. Г.В. Сенин, ред., пер. В.М. Брябрин. – М. : Энергия, 1980. – 360 с.

Онисько О.А. ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ НА ВИКТИМИЗАЦИЮ ЛИЧНОСТИ

Проблема виктимизации – это проблема психических и социальных воздействий, которые способствуют превращению человека на жертву несчастного случая, преступления, деструктивного культа. Проявления виктимизации в состояниях эмоциональной фиксации, стереотипных когнициях и фиксированных формах поведения свидетельствуют о необходимости разработки как коррекционных приемов и техник, применяемых специалистами-психологами со специальной подготовкой, так и техник самокоррекции, которые может использовать каждый человек в своей жизни.

Ключевые слова: *виктимизация, деформация установок, эмоциональная фиксация, стереотипные когниции, фиксированные формы поведения.*

Onysko O. O. VICTIM'S PERFORMANCE AS ANSWER FOR A PSYCHICAL TRAUMA

Victim's performance is a problem of psychical and social influences, which are transforming persons on the victims of accident, crime, destructive cult. Victim's performance is psychological phenomenon, one that is subjected to oppression, hardship, or mistreatment, usually adversely affect by a force or agent. Victim's performance is apparent in the emotional states, cognition stereotypes and immobile forms of conducts. This is testifying to correction's needs on the third hand psychologists and techniques self-correction.

Keywords: *victim's performance, emotional states, cognition stereotypes, immobile forms of conducts.*
